

УДК 821.161.2-1.09

Тетяна Корнійчук

**ПРОБЛЕМИ РЕЛІГІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ
В “НАТАЛЦІ ПОЛТАВЦІ” І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО**

У статті охарактеризовано систему релігійного світобачення нашого народу за сюжетом “Наталки Полтавки” І. Котляревського; вказано на особливості співіснування двох форм його вияву – язичництва та християнства.

Ключові слова: язичництво, християнство, двовір’я.

T. Korniychuk. The problem of religious identity in I. Kotlyarevsky’s “Natalka Poltavka”

The system of religious attitude of our mentality by “Natalka Poltavka” of Ivan Kotlyarevsky is analysed in this article. It is indicated on the feature of coexistence of two forms of his display – paganism and christianity.

Key words: paganism, Christianity, twofaith

T. Корнейчук. Проблемы религиозной идентичности в “Наталке Полтавке” И. Котляревского

В статье охарактеризовано систему религиозного мировоззрения нашего народа за сюжетом “Наталки Полтавки” И. Котляревского; указывается на особенности сосуществования двух форм его проявления – язычества и христианства.

Ключевые слова: язычество, христианство, двоеверия.

Проблема релігійності українців неодноразово ставала предметом дискусії філософів, релігієзнавців, істориків та фольклористів. У центрі дискусії два релігійних світогляди – язичництво та християнство. Упродовж всієї еволюції релігійності погляди дослідників коливалися між твердженнями про повну асиміляцію християнством язичництва до думок про те, що на підсвідомому рівні у своєму повсякденному житті ми продовжуємо залишатись язичниками.

Так, С. Коппел-Ковтун вважає, що “наша віра – православна... в ній немає “ні омани, ні нечистих спонукань, ані лукавства...””.

Вона не догоджає примхам людей, а тільки закликає жити гідно Бога, який призвав нас у Своє Царство і славу (1 Фес. 2,12). Дар такої віри – це дар служіння. Значить, не гордовитість має бути її плодом, не пихатість перед тими, хто не пізнав істини, а служіння їм – служіння образу Божому, закладеному в кожну людину” [8]. Волхв Богумир (Р. Д. Миколаїв), однак, зауважує, що “прадідівська віра у Праву ніколи не зникала, її побороти неможливо, адже вона є живою душею народу, а не просто тимчасовою ідеологією” [3, с. 146].

Компромісною формою релігійного світобачення українців стало так зване “двовір’я”. Уперше цей термін вжив Феодосій Печерський (XI ст.) для позначення нового, на той час, явища релігійного світогляду русичів: поєднання язичницьких елементів з християнськими [7, с. 273]. Пізніше така думка була підтримана багатьма ученими. Так, митрополит Іларіон (І. Огієнко) називає двовір’ям “поєднання старої віри з Новою Християнською. Двоєвір’я є конечний наслідок при всякому сприйманні нової віри: старе, віками набуте, не може відразу забутися” [6, с. 313]. М. Грушевський зазначає, що “...в міру того, як християнство виходило за межі культурніших центрів, воно, зростаючи в кількості, тратило на змісті, на чистоті своїй. Воно прилаштовувалося до останків старого культу й поглядів, мішалось з ними, й так повставала мішанина християнських і поганських елементів, що в старім нашім письменстві має назву “двоєвір’я” [4].

Проте навіть таке толерантне поєднання язичницько-християнських елементів в українському світогляді, на думку деяких дослідників, не відповідає реальному стану речей. Так, М. Маторин зазначає, що термін “двовір’я”, який використовують для характеристики синкретичного світогляду народу, не є правильним, бо “злиття язичництва і християнства не є механічним, це, скоріше, синкретизований, але водночас цілісний світогляд” [12, с. 13]. Співзвучну позицію висловлює й Г. Лозко: “у сучасному релігієзнавстві термін “двовір’я” є досить умовним. Якщо під цим терміном розуміти поєднання язичницько-християнських вірувань, обрядовості та звичаєвості, то в українській релігійності можна вважати двовірськими такі явища: поєднання язичницького і християнського світоглядних уявлень, які існують незалежно одне від одного; паралельне виконання язичницьких і християнських обря-

дів та звичаїв; паралельне вживання язичницьких і християнських оберегів та ін. Побутове двовір'я протягом тривалого часу еволюції релігійності переростає в синкретичність двох релігій (язичництва та християнства) і стає ніби “сплавом”, тобто набуває нової якості (чогось третього щодо перших двох)” [11, с. 119-120].

Проблеми релігійної ідентичності українського народу спробував розв'язати й І. Котляревський. У цьому плані його “Наталка Полтавка” являє собою своєрідну еkleктику язичницьких та християнських вірувань.

Метою цієї статті є виявити та охарактеризувати усю систему релігійного світобачення нашого народу за сюжетом “Наталки Полтавки” І. Котляревського, вказати на особливості співіснування двох форм його вияву; зробити висновок про релігійну ідентичність українського етносу.

З першого погляду може здатися, що світобачення персонажів “Наталки Полтавки” є виключно християнським. Вони живуть з постійною оглядкою на, немов би, поруч присутнього Бога.

“Бог – найвища, найдосконаліша Істота, – зауважує В. Вепрук, – яка є недалеко від кожного з нас, “бо ми Ним живемо, рухаємося й існуємо” (Діян. 17, 28), і від Якої все залежить. Святе Писання визнає цю істину загальновідомою і називає божевільним того, хто сказав у серці своєму: нема Бога (Пс. 13, 1)” [2]. Така впевненість знайшла свій вияв у поведінці людей, проявляється на лексико-семантичному рівні.

Так, у творі неодноразово натрапляємо на вирази типу: “Бог знає до чого веде”, “нехай мене Бог накаже”, “хай Бог благословить”, “Бог нас не оставить”, “Бог з ними”, “Бог же його зна”, “дай Боже” та ін. Це дає можливість побачити, наскільки міцно в свідомості українців вкорінилася віра в Бога, його вплив на повсякденне життя людей. Проте, зауважує єпископ Олександр, “недостатньо стверджувати, що Бог є, – треба жити так, як того бажає від нас Господь” [5]. Божі заповіді, у цьому випадку, виступають своєрідним механізмом саморегламентации людини у навколишньому середовищі.

У п'єсі Наталка безмежно кохає Петра і щиро вірить у його повернення. Через це вона відмовляє усім потенційним женихам, які до неї сватаються. Серед них – судовий чиновник Тетерваковський. Дівчина приваблює його, насамперед, своїм гострим розумом та

працьовитістю. Тому він просить Виборного піти до Терпилихи – матері дівчини – і вмовити її *“хитро, мудро, недорогим коштом”*, а якщо потрібно буде, то й *“брехнути для обману”*, видати за нього Наталку. Макогоненко на це відповідає, що *“брехать і обманювать других – од Бога гріх, а од людей сором”* [10, с. 260] і цим самим вказує на дев’яту заповідь Бога – *“не будь неправдивим свідком на ближнього твого”*. Ось як про це говориться в Біблії: *“Неправду відкинувши, говоріть кожен правду до свого ближнього, бо ми члени один для одного”* (Еф. 4, 25); *“Коли ж хто гадає, що він побожний, і свого язика не вгамовує, та своє серце обманує, – марна побожність того”* (Як. 1, 26); *“Хто хоче любити життя та бачити добрі дні, нехай здержить свого язика від лихого та уста свої від говоріння підступу”* (1 Петр. 3, 10). Возний із такого застереження Виборного насміхався і говорить: *“Хто тепер – тес-то як його – не брешеть і хто не обманює? Повір мні: єжелі б здесь собралося много народу і знецацька ангел з неба з огненною різкою злетів і воскликнул: “Брехуни і обманщики!..ховайтесь, а то я поражу вас...” – Сй-ей, всі присіли би к землі совісті ради”* [10, с. 260]. Таким чином Тетерваковський натякає нам на те, що всі люди, більше чи менше, за своєю природою є грішними. Тут власне йдеться про *“первородний гріх”* Адама та Єви, який спадково розповсюдився на все людство.

Терпилиху, до краю замучену матеріальними нестатками, перебори дочки дуже засмучують. Понад усе вона мріє побачити Наталку заміжною: *“Ти на те ведеш, щоб я не дождала бачити тебе замужем, щоб через твоє упрямство не дождала я віку: бідність, сльози і пребори твої положать мене в домовину”* [10, с. 264]. Про взаємовідносини між дітьми та батьками неодноразово згадується у Святому Письмі: *“Діти, – будьте слухняні в усьому батькам, бо це Господеві приємне”* (Кол. 3, 20); *“Діти, – слухайтеся своїх батьків у Господі, бо це справедливе”* (Еф. 6, 1); *“Послухай, мій сину, напучення батька свого і не відкидай науки матері своєї, – вони-бо хороший вінок для твоєї голови, і прикраса на шию твою”* (Пр. 1, 8-9); *“І хто проклинає батька свого чи свою матір, той конче буде забитий”* (Вих. 21, 17). Як бачимо, акцент тут зроблено на шанобливому ставленні до своїх батьків, про це врешті говорить нам і п’ята Божа заповідь.

Наталка, вихована в дусі християнської моралі, шанує матір і врешті прислухається до її порад: *“Не плачте, мамо! Я покоряюсь*

вашої волі і для вас за першого жениха, вам угодного, піду замуж; перенесу своє горе, забуду Петра і не буду ніколи плакати” [10, с. 264]. Терпилиха, розчулена такою поведінкою дочки, говорить: *“Дочко моя! Голубко моя! Пригорнись до мого серця, покорність твоя житні і здоровя мені придасть. За твою повагу і любов до мене Бог тебе не оставить, моє дитятко!” [10, с. 268].*

Незабаром додому із заробітків повертається Петро. Випадково він дізнається про те, що його кохана заручена. Прихід хлопця не радує Терпилиху (*“...відомо – лишній, коли не в час прийшов хати холодити”*) і зовсім розлютив Возного (*“Вон, розбишако, із нашого села зараз... І щоб твій і дух не пах! А коли волею не підеши, то туди запроторимо, де козакам роги правлять”*). Наталчина відмова від весілля, у цьому випадку, розцінюється як порушення *“узаконеного порядку”* і карається правосуддям. На це, власне, й натякає Возний: *“...А понеже рушники і шовкова хустка суть доказательства добровольного і непринужденного єя согласія бить мою сожнительницею. то в таковом припадкі станете пред суд, заплатите пеню і посидите на вежі” [10, с. 285].*

Петро, незважаючи на свої почуття і присягу Наталки довіку бути йому вірною, в цей момент відмовляється від неї: *“...що ми любилися з Наталкою, про те і Богу, і людям ізвісно; но щоб я Наталку одговорював іти замуж за пана возного, научав дочку не слухати матері і поселяв несогласіє в сім’ї – нехай мене Бог накаже! Наталко, покорися своїй долі, послухай матері, полюби пана возного і забудь мене навіки” [10, с. 286].* Такий вчинок хлопця, з першого погляду, є трохи дивним, але цілком умотивованим з позицій християнської моралі. Дев’ята Божа заповідь говорить нам: *“Не посягай на жінку ближнього свого”*. Напевно, нею й керувався Петро, приймаючи таке важливе рішення. Окрім того, хлопець хоче віддати Наталці усі зароблені важкою працею гроші, щоб Возний ніколи не докоряв їй бідність. Розчулений таким благородством Петра, Тетерваковський уступає йому дівчину.

Це неповний перелік православно-християнських догм світоглядної системи *“Наталки Полтавки”*. Проте разом з ними у творі присутні й язичницькі елементи, щоправда меншою мірою. Причиною цього є те, що язичництво, через нашароване зверху християнство, поступово втрачало свою первинну сутність та соціальну значущість.

Так, Терпилиха, не очікуючи побачити Петра, говорить: *“Свят, свят, свят! Відкіль він взявся? Се мара!”* [10, с. 285]. В українській міфології образ Мари є досить неоднозначним. З одного боку, її уявляють у вигляді жінки, богині зла, темної ночі, страшних сновидінь, привидів, хвороб (мору), смерті [13, с. 37]. З іншого – як водяне утворення, що не має сутності. *“Слово мара, – зауважує М. Костомаров, – привидение – имеет единство с названием Маржаны, воды в вредном моменте ее бытия, и означает несуществующие, кажущееся, образ без существа, противоположное миру, оживленному светом, в движении и деятельности* [9, с. 220]. Таким чином, Мара могла перебирати на себе образ будь-якої людини й тварини. Тому у творі Петро підкреслює, що він не мара *“і тілом, і душею”*.

Досить часто у творі згадується й про чорта. Слово *“чорт”* у розмовній мові наших предків було суворо табуйоване. Люди намагалися його уникати або замінити іншими словами, щоб не накликати, таким чином, на себе біду. Так, Микола, повернувшись з розвідин від Наталки, говорить до Петра: *“Не уснів нічого і спитати. Лихий приніс возного з виборним* [10, с. 280].

У свідомості наших предків чорт не мав чітко виражених ознак зовнішності. Його наділяли як антропоморфними, так і зооморфними рисами. В одному випадку нечистого уявляли у вигляді низькорослого чоловіка з гачкуватим носом та чорними очима, в іншому – істотою, яка мала хвоста, роги, свиняче рило, курячі або цапині ноги та ін. У творі чортом Микола називає Возного: *“Який чорт, він живе тільки тут..”* [10, с. 274]. Підставою до такого досить вдалого порівняння стали *“особливі”* риси характеру Тетерваковського: *“так і бундючиться, що помазався паном”, “юриста завзятий і хапун такий, що із рідного батька злупить”* [10, с. 274].

О. Ятищук зауважує, що з появою чорта *“починаються неприємності, він завжди зробить якусь пакість”* [15, с. 74]. Тому серед народу прийнято говорити, що всі невдачі та прикрощі приносить *“нечистий”*. Подібні вирази зустрічаємо й у творі. Так, возний говорить до виборного: *“Що? – Нічого!.. Тебе чорт приніс – тее-то як його – Наталка утекла, а я з тобою остався”* [10, с. 259].

Як представник потойбічного світу, чорт повинен усе знати. Як тільки виявляється його некомпетентність у якомусь питанні, він визнає свою поразку, відразу ж зникає і більше не з’являється [14, с. 204]. Можливо, саме з такого вірування беруть свій початок ви-

рази типу: “чорт його знає”. У творі Наталка, не розуміючи натяків Миколи про повернення Петра, говорить: “*Ти чорт знаєть що верзеш, піду лучче додому*” [10, с. 281].

Отже, “Наталка Полтавка” І. Котляревського є яскравим прикладом того, наскільки міцно в свідомості українців взаємопереплелися язичницький та християнський релігійні потоки. Подекуди, для аналізу, їх досить важко відокремити один від одного. Тому можна погодитися з думкою вищезгаданих дослідників про те, що сьогодні маємо говорити не про два різних світогляди, а про один цілісний – язичницько-християнський, у цьому й полягає етнологічна особливість українського народу.

Література:

1. Біблія, або Книги святого письма Старого й Нового заповіту [перек. проф. І. Огієнко]. – К.: Українське Біблійне Товариство, 2007. – 1376 с.
2. Вепрук В. І. Догматичне богослів'я: Підручник. – Чернівці: Рута, 2002. – 543 с. – [Ел. рес.]. – Режим доступу: http://truechristianity.info/ua/books/dogmatic_theology_01.php. – Назва з екрана.
3. Відичне Православ'я: Наш шлях до бога. Віровідання / Волхв Богумир (Миколаїв Р. Д.). – К.: Духовне видання Родового Вогнища Рідної православної віри, 2006. – 243 с.
4. Грушевський М. С. Історія України-Руси / Михайло Сергійович Грушевський. – Львів, 1905. – Т. 3. – 588 с. (2-е вид.). – [Ел. рес.]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/hrushrus/iur30405.htm>. – Назва з екрана.
5. Драбинко О. Душа від природи – християнка [Ел. рес.]. – Режим доступу: <http://www.sobog.in.ua/node/939>. – Назва з екрана.
6. Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу. Історично-релігійна монографія / Митрополит Іларіон. – Вінніпег: Накладом Видавн. Комісії при Товаристві “Волинь”, 1965. – 424 с. [Репринтне вид.: К.: Обереги, 1991. – 424 с.].
7. Історія релігії в Україні: У 10 тт. / за ред. Б. Лобовика. – К.: Центр духовної культури, 1996. – Т. 1: Дохристиянські вірування. Прийняття християнства. – 384 с.
8. Коппел-Ковтун С. Правильна віра. – Режим доступу: <http://www.mgarsky-monastery.org/kolokol.php>. – Назва з екрана.
9. Костомаров М. Слов'янська міфологія / Микола Костомаров. – К.: Либідь, 1994. – 384 с.
10. Котляревський І. Твори / Іван Котляревський. – К.: Держвидав України, 1960. – 360 с.

11. Лозко Г. С. Українське язичництво як джерело побутового релігійного синкретизму: Дис...канд.філос.наук.: 09.00.11 / НАН України, Інститут філософії / Галина Сергіївна Лозко. – К., 1996. – 147 с.

12. Маторин Н., Невский Н. Програма для изучения бытового православия (восточно-европейский религиозный синкретизм) / Николай Михайлович Маторин, Алексей Александрович Невский. – Л. : Печатный труд, 1930. – 18 с.

13. Плачинда С. Словник давньоукраїнської міфології / Сергій Плачинда. – К.: Укр. письменник, 1993. – 63 с.

14. 100 найвідоміших образів української міфології / [Олена Таланчук, Вікторія Завадська, Оксана Шалак та ін.; за заг. ред. Олени Таланчук, Юрія Бедрика]. – Вид. 2-ге, виправл. і доповн. – К. : Орфей, 2007. – 456 с.

15. Ятищук О. В. Побут та звичаї українського народу в творчості Г. Ф. Квітки-Основ'яненка: Дис...канд. іст. наук.: 07.00.05 / Ятищук Оксана Василівна; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Інститут народознавства. – Л., 2009. – 190 с.